

הקשר שבין ישיבת סורא וארץ ישראל

א.

הכל מעלין לארץ ישראל... נשא אשה בא"י וגרשה בקפוטקיא¹ - נותן לה ממעות ארץ ישראל. נשא אשה בקפוטקיא וגרשה בארץ ישראל - נותן לה ממעות ארץ ישראל.

רבן שמעון בן גמליאל אומר: נותן לה ממעות קפוטקיא...
הא גופא קשיא, קתני: "נשא אשה בארץ ישראל וגרשה בקפוטקיא - נותן לה ממעות ארץ ישראל", אלמא בתר שיעבודא אזלינן; אימא סיפא: "נשא אשה בקפוטקיא וגרשה בארץ ישראל - נותן לה ממעות ארץ ישראל", אלמא בתר גוביינא אזלינן!

אמר רבה: מקולי כתובה שנו כאן, קסבר: כתובה דרבנן.
רבן שמעון בן גמליאל אומר: נותן לה ממעות קפוטקיא. קסבר: כתובה דאורייתא².

הגמרא מניחה שמעות קפוטקיא הן יותר יקרות ממעות ארץ ישראל. מה הוא ההבדל שביניהן? לכאורה אדם כתב בכתובה מאתיים זוז, וזוז הוא מטבע בעל ערך ידוע. אם כן, מהו ההבדל שבין מאתיים זוז של מטבע זוז שהונפק בקפוטקיא לעומת מטבע שהונפק בארץ ישראל, לכאורה שניהם שווים אותו דבר? למה הדבר דומה? לשטר של מאה דולר שיוצא מבית הדפוס הממשלתי בואשינגטון ושטר של מאה דולר שנדפס בבית הדפוס הממשלתי בפילדלפיה - אין הבדל בין ערך שטר אחד ובין משנהו. בעולם העתיק, ואף בימי הביניים, ערך המטבע היה נמדד לפי שווי המשקל של המתכת היקרה שממנה עשו את המטבע. המטבע ביסודו לא היה בעל ערך סמלי אלא בעל ערך עצמי³ לפי ערך המתכת היקרה שבו. לפי זה למטבע "זוז" היה אמור להיות משקל קבוע של כסף, ואם כן שוב יש לשאול: מה היה ההבדל שבין מטבע ארצישראלי ובין מטבע קפוטקאי?

1. קפוטקיא אינה אלא קפודקיא, שבזמן המשנה היה מחוז רומאי במרכז אסיה הקטנה, ושטחה היה גדול יותר מארץ ישראל.

2. כתובות, קי ע"ב.

3. כמובן גם למתכת אין ערך עצמי, אלא מוסכם. ע' חובות הלבבות, שער הבחינה פרק ה, שהוא מ"סימני החכמה העליונה... הסכמת בני אדם על המקח ועל הממכר בזהב ובכסף", שאין להם ערך עצמי, ובכל זאת אנשים מייחסים להם ערך, ועל-ידי זה מתאפשר כל מסחר ורוכלות.

התשובה היא שבכל הדורות, ממשלות הזקוקות לכסף, מלבד מיסים ישירים, השתמשו בטכסיס של מיסוי עקיף על ידי הפחתת משקל המטבע. הערך המספרי הסמלי נשאר זהה למרות המשקל הפחות והמטבע החדש נקבע כהלך חוקי גם עבור חובות ישנים. זאת אומרת: ממשלה החייבת, למשל, מאה אלף דינרי כסף עבור שירותים שנתנו לה כמו שירות חיילים, יכולה להפחית את משקל המתכת היקרה שבמטבע בעשרים אחוז ולשלם במטבע החדש לפי ערכו המספרי הישן - אז הממשלה תשלם את חובה, מאה אלף דינרי כסף, בדינרים החדשים שאינם אלא שמונים אלף דינרי כסף ישנים. זהו מיסוי סמוי של עשרים אחוז, רווח זמני עצום לממשלה! אך יחד עם הוזלת המטבע באה תגובה מצד גורמים כלכליים עצמאיים של העלאת מחירים כדי להתאימם לערך האמיתי, הפחות, של המטבע החדש. הפחתת ערך המטבע בצורה זו הוא הגורם המיידני של אינפלציה בעולם העתיק ובימי הביניים. אם כן אפשר לצייר מצב שמטבע במקום אחד יש בו יותר משקל מתכת יקרה, ולכן נחשב הוא מעות יפות, מאשר מטבע בערך המספרי הדומה אך במשקל פחות אשר הוטבע במקום אחר. על מטבע כזה יאמר שהוא מעות רעות. בתלמוד ירושלמי על המשנה הנזכרת לעיל נאמר:

הדא אמרה, שמטבע ארץ ישראל יפה מכל הארצות. הדא מסייעא למאן דאמר כתובת אשה מדברי תורה ודלא כרבן שמעון בן גמליאל, דתני: "כתובת אשה מדברי תורה, רבן שמעון בן גמליאל אומר: אין כתובת אשה אלא מדברי סופרים"⁴.

איך אפשר להסיק מסקנה הפוכה מאותה משנה?! אמנם מבחינת המציאות כבר התברר לעיל שיכול להיות שיש שינויים בערך המטבע. במיוחד בתקופה זו של האמוראים יש שינויים בערכי המטבעות באימפריה הרומאית ואינפלציה דוהרת שגוררת אחריה שוב שינויים בערך המטבע. לכן יכול להיות שבזמן הדיון המוזכר בירושלמי מעות ארץ ישראל היו יפות, ובימי הדיון המוזכר בבבלי מעות קפוטקיא היו יפות, ומר אמר בחדא זימנא ומר אמר בזימנא אחריתי ולא פליג. אמנם בעיון קל ניתן לראות שמחלוקת הבבלי והירושלמי אינה נובעת מקריאת המציאות ביחס לערכי המטבעות השונים, אלא להיפך: מתוך הסברא נחלקו בפירוש המשנה, ומכך הסיקו מסקנות הפוכות ביחס למטבע. סברת הבבלי אומרת: מה נפשך: או שאדם מתחייב לפי זמן הנישואין, שאז חל עליו שעבוד לכתובה, ולכן מתחייב במטבע כפי מקום הימצאותו בזמן הנישואין, או שאדם מתחייב לפי זמן הגירושין, ואז הוא צריך להתחייב לפי המטבע שבמקום הגירושין בהגעת זמן חיוב פרעון הכתובה. לכן אם מצאנו במשנה שאדם מתחייב תמיד באותו מטבע, אין לנו דרך אחרת מסברא להבין את זה אלא אם כן נאמר ש"מקולי כתובה שנו כאן", ולפי זה המטבע שבו אדם מתחייב תמיד הוא צריך להיות המטבע הזול יותר. מן הסברא הגענו להבנת המשנה. אך הירושלמי אינו מקבל את סברת ה"מה נפשך" הנ"ל. הירושלמי מבין מסברא שאדרבה, אם אדם חי תקופה מסוימת במקום מסוים אז

4. כתובות פרק יג הלכה ו, סוף המסכת ממש.

האשה "זוכה" לכך שבעלה משתעבד לה במטבע של אותו מקום. אם אחר כך עברו לגור במקום אחר מכל מקום לא תרד האשה ממה שזכתה. לכן ממה נפשך האשה תזכה למטבע היותר גדול, כי כך זכותה, ומזה למדנו שמעות ארץ ישראל יפות. נמצאנו למדים שלפי הבבלי דעת חכמים היא שכתובה מדרבנן, וכן היא סתם משנה בסוף המסכת. לפי הירושלמי למדנו שלדעת חכמים כתובה היא מדאורייתא, וכן סתם משנה בסוף המסכת!

ב.

מנהג אשכנז היום הוא לכתוב בכתובה: "כסף זווי מאתן דחזו ליכי מדאורייתא", ואילו מנהג רוב הספרדים היום הוא להשמיט את התיבה "מדאורייתא". מחלוקת זו נמצאת בראשונים, כאשר רוב הראשונים סוברים להלכה שכתובה היא תקנת חכמים⁵. דעת הר"ף ומפרשיו, הרמב"ם, הרמב"ן וסיעתו, הרא"ש, הריב"ש⁶ ועוד ראשונים שכתובה מדרבנן. הרחיק הרא"ש וכתב: "כל הגאונים הסכימו דכתובת אשה מדרבנן"⁷. לכאורה זו מסקנת הבבלי וזו דעת רוב הראשונים. אם כן, מניין בא מנהג אשכנז?

התוספות⁸ כתבו: "וקשה, דנהגו לכתוב בכתובה כסף זווי מאתן דחזו ליכי מדאורייתא". וכן הביא שם הרא"ש: "שנהגו לכתוב בכתובות באשכנז ובצרפת כסף זווי מאתן דחזו ליכי מדאורייתא". מנהג זה מוזכר בעוד מקורות שמתעדים את מנהגי אשכנז הקדומים ביותר וגם המאוחרים:

שטר כתובה: בכך בשבת בכך וכך לירח שנת חמשת אלפים וכך וכך לבריאת עולם למנין שאנו מונין כאן במתא פלנית. איך ר' פלוני בר' פלוני אמר לה למרת פלוניתא בתולתא דא הוי לי לאינתו כדת משה וישר' ואנא אפלא ואוקיר ואזון ואפרנס יתייכי כהילכת גוברין יהודאין דפלחין ומוקרין זונין ומפרנסין לנשיהון בקושטא ויהיבנא ליכי מוהר בתולייכי כסף זווי מאתן דחזו (ליה) [ליכי] מדאורייתא ומזונייכי וכסותייכי וסיפוקייכי⁹.

5. בענין הסברות, מקורות הדין וסיכום המחלוקת עיין במאמרים נוספים שמופיעים בחוברת זו. נושא הכתובה הוא רק מבוא לעיקר המאמר זה, לכן אכמ"ל.
6. ריב"ש, סי' סו: "דלא קי"ל כרשב"ג, דאמר כתובה דאורייתא (כתובות י), ויליף לה מדכתיב גבי מפתח: "כסף ישקול כמהר הבתולות" - "שיהא זה כמהר הבתולות, ומהר הבתולות כזה; מכאן סמכו לכתובת אשה מן התורה". וכתב הרמב"ן ז"ל, שאותן שכותבין בכתובה: "דחזו ליכי מדאורייתא" - טעות הוא בידם, ומחמת לשון זה אינה גובה כלום, אלא שעדיין גובה בתקנת חכמים כאילו לא כתב לה כלום".
7. כתובות פרק א, סימן יט.
8. כתובות דף י ע"א, תוד"ה אמר רב נחמן.
9. מחזור ויטרי, תקנג. ר' שמחה ב"ר שמואל מויטרי, שחי בצרפת והיה מתלמידיו של רש"י, כתב פירושים ופסקים על התפילה, שרוכזו בספר שכונה "מחזור ויטרי". הספר מכיל קבצים הלכתיים של קדמונים בנושאי התפילה, ומשתמש הרבה בתורתו של ר' שמעיה, תלמידו ומזכירו של רש"י. ר' שמחה נפטר בשנת ד'תתס"ה.

והא דנהיגי למיכתב מאתן זוזי דחזו ליכי מדאורייתא... אבל בבבל וסביבותיה נהגו לכתוב דחזו ליכי. ואין כותבין מדאורייתא¹⁰.

ומה שאנו כותבין בכתובותינו עכשיו: מאתים זוז שהן שמונה זהובים ושליש כתובת תורת משה, אליבא דמאן דאמר כתובת אשה מן התורה אתיא¹¹.

היכא שהיבם מייבם יבמתו חייב לכתוב לה כתובה וזה נוסח הכתוב' כתיקון רבות' הגאונים עליהם השלום... וכתבית לה לפלונית בת פ' דא יבמתי בכתוב' מאתים זוז מוהר' דחזו לה מדאורייתא דהוו כתיב בכתובת' דכתב לה פלוני אחי בעלה קדמאה¹².

נשא אשה בארץ ישראל וגרשה בקטפוטקיא נותן לה ממעות קטפוטקיא דחשובות יותר, דכרבן שמעון בן גמליאל קיימא לן דאמר כתובה דאורייתא היא¹³.

באופן פשוט זהו מנהג שמקורו בתלמוד ירושלמי, אך כיצד זה יפסקו באשכנז כנגד הבבלי? באמת, רבינו תם¹⁴ מיישב את מנהג אשכנז גם על פי הבבלי. אך הרא"ש כתב שכל הגאונים הסכימו שכתובה דרבנן. האמנם? רבינו יהודה בר' ברזילי הברצלוני ז"ל כתב:

10. ספר העיטור, הלכות כתובות אות כ. ר' יצחק ב"ר אבא מרי ממרשיליא נולד בד'תתפ"ב וחי בפרובנס בעיר שהיום נקראת מרסיי, בדרום צרפת. הוא למד תורה מאביו ומרבינו תם. פרובנס היא מחוז שבין קהילות צרפת של אותם ימים ובין קהילות ספרד. ר' יצחק הזכיר את מנהג אשכנז הקדום, אך סבר שלהלכה אנו אומרים שכתובה מדרבנן. ר' יצחק מתירץ את מנהג אשכנז שכותבים "מדאורייתא" כדי שגביית הכסף תהיה במטבע יותר חשוב, כסף דאורייתא, או לחיזוק העניין, אך אין לראות בכך פסק הלכה שכתובה עצמה מדאורייתא. תירוצים כעין אלו נמצאים גם בדברי הרא"ש. בכך משווה ר' יצחק את מנהג אשכנז לדעת פוסקי ספרד, ושלא כדברי רבינו תם. ר' יצחק נפטר בשנת ד'תתקנ"ג.

11. ספר המכריע, ערך מב. הספר נכתב על ידי רבי ישעיה בן מאלו דטראני, שנולד בטראני שבאיטליה בשנת ד'א תתק"ס לערך. הוא למד באשכנז אצל רבינו שמחה משפירא, תלמיד רבינו יצחק, המכונה ר"י הזקן. ר' ישעיה שהה רבות בנסיעות בין ארצות הים התיכון, במיוחד יוון וישראל. נפטר בשנת ה"א י' בערך.

12. אור זרוע, חלק א הל' יבום, תרמא. מחבר הספר היה ר' יצחק ב"ר משה מהעיר וינה (אוסטריה), שנולד בערך בשנת ד'א תתק"מ. הוא היה תלמיד הראב"ה ועוד אחרים מגדולי בעלי התוספות שבאשכנז, ורבם של המהר"ם מרוטנבורג ושל עוד מאחרוני בעלי התוספות. הוא מפורסם על-שם ספרו "אור זרוע", אחד מספרי הפסיקה החשובים שנכתבו בידי ראשוני אשכנז. נפטר שם בערך בשנת ה"א י'.

13. ספר הכלבו, סימן קמג אות ג. ספר "כלבו" נכתב כנראה בידי ר' אהרן ב"ר יעקב הכהן מנרבונה שבפרובנס (נוהגים לכנותו בטעות ר' אהרן מלוגיל, אך פרט זה אינו מדויק, והוא היה כאמור בן העיר נרבונה). ר' אהרן נולד בערך בשנת ה' מ' ונפטר בה' צ"ד. בשנת ס"ז גורש מצרפת עם כל יהודיה והתיישב באי מיורקה שילד ספרד. ספר "כלבו" הוא כנראה המהדורה הראשונית של ספרו הידוע "ארחות חיים", שנכתב שנים אחר כך.

14. כתובות י ע"א, תוד"ה אמר רב נחמן, והביאו הרא"ש בסימן הנ"ל.

...וכתב לה לפלוגיתא דא יבמתו בכתובתה מאתן זווי מוהרא דחזו לה מן אודיתא דהוה כתיב בכתובתה... וגם רבי' סעדיה גאון ז"ל בספרי [ש]בועות דיליה כת' ויהב לה תריסר זווי ופלגא מוהרא דחזו לה מן אורייתא¹⁵.

מלבד דעת רבינו סעדיה גאון ידועה לנו גם דעת בעל ספר מתיבות שכתב למסכת יבמות כנ"ל, שבכתובת יבמה כותבים: "זווי דחזו לה מדאורייתא דהוה כתיבין דכתב לה בעלה קודמאה", וכן למסכת כתובות כתב כן¹⁶. אם כן, לא כל הגאונים סברו שכתובת אשה מדרבנן. אך המעניין הוא שדווקא גאוני סורא, הם אלו שדעתם היא שכתובה דאורייתא, מה שאין כן גאוני פומבדיתא שאנו שומעים מהם דיעה נחרצת:

וששאלתם¹⁷... אית גבן תשובות מתחלפות לגאונים קצתם פסקי כרשב"ג וכן כתוב בכתובות הנמצאות במערב¹⁸ מימות הראשונים כסף... דחזו ליכי מן אורייתא, וסמך על הדא דכתיב "כמוהר הבתולות"... ומנהון מאן דפסק כחכמים וסופיהן מר בר¹⁹ חנניה גאון אבי ארונא²⁰ כתובת אשה תקנת חכמים היא, וגיהה מאן דכתב מן אורייתא...

(תשובה) מלתא פסיקתא היא לכל חכמי בבל דכתובה מדרבנן, ולא מסתפקא לשום איניש דאית ליה מששא ולית מנהון אדם מעולם דסמכא מאן דאמר כתובת אשה דאורייתא... ועיקר האי טעותא מן בני ארץ ישראל הוא... הא מלתא מחלוקת אנשי מזרח²¹ ובני ארץ ישראל, ועדיין מגונה מאד אצלנו²² מאן דכתב בכתובה "דחזו ליכי מן אורייתא", ומהדרין ליה רבנן. וקמאי דילכון מן בני ארץ ישראל נקטוה להא מילתא, ואתון השתא כל מעשיכם כמנהגות שלנו וכתלמוד שלנו²³ הכין נימבעי לכון למעבד ולסלוקי מן כתובתכון דוכרן אורייתא, אלא כתובו "דחזו ליכי" סתם.

15. ספר השטרות, שטר שלשים וחמש, שהוא שטר כתובת יבמין. גם בשטר שלשים ושש, שהוא שטר כתובת בתולה, כתב: "כסף זווי מאתן דחזו ליכי מדאורייתא". ר' יהודה בן ברזילי הנשיא אלברצלוני חי בספרד בעיר ברצלונה במאה התשיעית לאלף החמישי. כתב ספרים רבים, שרובם לא הגיעו אלינו. בספריו התבסס בעיקר על תשובות הגאונים, על הלכות ר' שמואל הנגיד ועל פסקי הר"ף ותשובותיו. הראשונים שבאו אחריו השתמשו רבות בספריו. בספריו מובאות הרבה תשובות גאונים שאין להם מקור אחר, וכמה קבצים של תשובות גאונים נלקטו מהם. נפטר בערך בשנת תתפ"ה.

16. ספר מתיבות, מהדורת הרב בנימין מנשה ד"ר לוי ז"ל, ירושלים תרצ"ד (מהד' צילום "המישור" בני ברק, תשמ"ז), עמ' 9 ועמ' 27.

17. מובא בס' המכריע ערך מב הנ"ל. וע"ע אוצר הגאונים למסכת כתובות.

18. = מרגב, ארצות צפון אפריקה.

19. = רב.

20. = אבונא, והכוונה לסבו של רב האי גאון. לפי זה התשובה לרב האי גאון. או שצ"ל: "אבי אדוננו", ואז התשובה היא לרב שרירא גאון. בין כך ובין כך, התשובה היא לאותו בית מדרש - ישיבת פומבדיתא. כל ההערות הן מתוך הערות הרב ב.מ. לוי ז"ל באוצר הגאונים.

21. = בבל.

22. כמו שהיה בימי מר רב חנניה גאון.

23. שלנו = בבל.

מתשובה זו של רב האי או של רב שרירא או למדים כמה פרטים: ברור לכותב שאין דיעה אחרת בבבל, אם כן, עד דורם של רב האי ורב שרירא כבר לא נשאר זכר מפסיקת גאוני סורא (רב סעדיה, רב צמח ב"ר חיים ורב שר שלום - כולם גאוני סורא) שיש לכתוב "דחזו ליכי מדאורייתא". זו כנראה היתה דעת פומבדיתא מאז ומתמיד. כמו כן אנו למדים שנהגו בצפון אפריקה על פי תשובות גאוני כן לכתוב "מדאורייתא". אפשר שאלו גאוני מסורא ואפשר - כפי שכתב המשיב - שאלו גאוני ארץ ישראל ועל פי תלמוד ירושלמי. על כל פנים, לפי התשובה היתה תקופה שההילות צפון אפריקה היו תחת השפעה ארץ ישראלית בפסיקה ובמנהגים, ואחר כך באו תחת השפעת חכמי בבל ותלמוד בבל. אם מצאנו מנהג עתיק בקהילות אשכנז לכתוב בכתובותיהן "מדאורייתא" - האם מנהג זה מקורו בגאוני סורא או בארץ ישראל? ואפשר לצייר קו מסורת כדלהלן: ארץ ישראל - סורא - אשכנז. או אולי שני קווים: ארץ ישראל - סורא וארץ ישראל - אשכנז? אנחנו נדון בקשר, אם יש, שבין ארץ ישראל ובין ישיבת סורא במאמר זה. בעלון הבא נדון בשאלת זיקת קהילות אשכנז לתלמוד ארץ ישראל או לגאוני סורא.

ג.

הוא יודעים, דמעקרא כד גלו ישראל בגלות יכניה והחרש והמסגר וכמה נביאים עמהם אייתניהו לנהרדעא ובנו יכניה מלך יהודה וסיעתו בי כנישתא ויסדוה באבנים ועפר שהביאו עמהם מבית המקדש, לקיים עליהם מה שנאמר: "כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחננו". וקריה לה הוא בי כנישתא "בי כנישתא דשף ויתב בנהרדעא"²⁴.

כך מתאר רב שרירא גאון את יסודה של נהרדעא כמקום תורה מרכזי בגלות בבל. גם אחרי עבור שבעים שנות גלות בבל, גם אחרי עליית עזרא וזרובבל ובניית בית המקדש וחיידוש הסנהדרין בארץ ישראל,

ואעפ"כ היו מרביצין תורה הכא והו' להו ראשי גלות מבית דוד. אבל ריש מתיבתא וסנהדרין לא הות בהון, דהדא מלתא הו אמרין דלא הו אלא מן המקום אשר יבחר ד'²⁵.

וכך נמשך בנהרדעא עד שנת תק"ע לשטרות (ד' אלפים י"ח ליצירה), שאז נחרבה נהרדעא ועברה הישיבה לפומבדיתא, שגם היא -

דמן יומי בית שני הוה עיקר גולה, כדתנן בר"ה: "עד שרואה את הגולה לפניו כמדורת אש", ואמר אביי: "גולה הוא פומבדיתא"²⁶.

24. אגרת רב שרירא גאון, מהדורת הרב בנימין מנשה ד"ר לוי ז"ל, חיפה (א"י), תרפ"א (מהד' צילום "המישור" בני ברק, תשמ"ז), עמ' 72-73, נוסח ספרדי. ואף על פי שדעת חוקרים נוטה לנוסח צרפתי, הרב ב"מ ד"ר לוי ז"ל העדיף נוסח ספרדי, והואיל ואנו עוסקים בדבריו הבאנו מתוך האגרת על פי שיטתו. וזאת על מנת לחלוק כבוד לאחד מיוחד, חלוץ, שעסק ביראת שמים בגילוי דברי הגאונים ופיזור הערפל שהיה מכסה את תקופתם.

25. שם, 73-74.

נהרדעא-פומבדיתא היתה עיקר מרכז התורה בגולה.

וביומי דר' נחת רב לבבל, בשנת תק"ל למלכות יון דרגילנא ביה (ג"א תתקע"ט ליצ'...) שבקיה רב לשמואל בנהרדעא, דהוא דוכתיה, והוא מקום תורה, ואתרחק לדוכתא דלא הוה ביה תורה, והוא סורא דהיא מתא מחסיא, והווי ישראל נפישו התם, ואפילו איסור והיתר לא הווי ידעי. ואמר רב: איתיב הכא כי היכי דלהוי תורה בהאי דוכתא... והוין להו לרב ושמואל תרתין מתיבתא²⁷.

ישיבה אחת, נהרדעא-פומבדיתא מיסוד גולי בית ראשון, והשניה, ישיבת סורא-מתא מחסיא, שנוסדה במקום חדש לאחר חתימת המשנה בארץ.

האם השוני הזה בהקמת הישיבות השפיע גם על אופיין ונטייתן? סבור הרב בנימין מנשה ד"ר לוין ז"ל²⁸ לומר שכן: ישיבת נהרדעא-פומבדיתא היא ישיבת הגולה, היא מייצגת שיטה תורנית של בבל לאורך כל דורותיה. משא"כ ישיבת סורא, היא חידוש בבבל,

וראשי שרשיה היו יונקים מארץ ישראל וקבלותיה נמשכות ומשתלשלות מהתם ולא מן הגולה... מאחר שביסודן היו שונות זו מזו וסורא נטתה אחרי הליכות א"י, התפתחו בסורא הליכות-הלכות שונות מאלו שבפומבדיתא מתחלת תקופת התלמוד עד סוף תקופת הגאונים והיו "חלופים" שבין סורא ופומבדיתא, כאותם החלופים שבין בני ארץ ישראל ובין בני בבל²⁹.

כלומר, רב יסד ישיבה ארץ ישראלית בסורא לעומת הישיבה הבבלית שהיתה קיימת כבר בנהרדעא.

26. שם 74, וכ"כ הרב ב"מ ד"ר לוין ז"ל (בשם דורות הראשונים, ח"א, כרך ג, עמ' 138), שכוונת אביו לעיקר הגולה בזמנו, ואולם בזמן המשנה זה היה נהרדעא. "מאי גולה? אמר רב יוסף: זו פומבדיתא", ראש השנה כג ע"ב (ולא אביי. אמנס רש"י בסנהדרין לב ע"ב, ד"ה לגולה, כתב: "לגולה - לפומבדיתא, כדתנן בראש השנה: עד שרואה כל הגולה לפניו כמדורת אש, ואמרינן: מאי גולה? אמר אביי: פומבדיתא, שעיקר ישיבת בבל שם היתה").

27. שם 81-78.

28. על הרב בנימין מנשה לוין ז"ל על עי' מאמרי הראיה, עמ' 311-316 (הקדמה והסכמה של הרא"ה זצ"ל לספר אוצר הגאונים), וכן לנתיבות ישראל חלק ב (הוצ' ח.ש.ן. ירושלים תשל"ט), עמ' יח. ועי' הסכמות הראיה (הוצ' המכון ע"ש הרצ"ה קוק זצ"ל, ירושלים תשמ"ח), עמ' 91-92, שם כתב הרא"ה קוק זצ"ל הסכמה לספר גנזי קדם, חלק א, ובין השאר הרב כותב: "ומי כמוך, יקירי וחביבי, אמן נאמן לעבודה הגדולה הזאת להאיר לנו בגלוי אורות את התקופה הגדולה של שלשלת מסורת-אבות, תורת-אמת וחיי עולם אשר נטע בתוכנו הבוחר בתורה ובישראל עמו על-ידי האיתנים מוסדי ארץ רבותינו הגאונים הקדמונים, גאוני סורא ופומבדיתא, אשר מידם נמסר לנו אוצר חיינו הים הגדול ורחב ידיים, ים התלמוד-בבלי, אורם וישעם, מעוזם ומשגבם ובית חיייהם של ישראל... היה איפוא חביבי, מלא אמן וגבורה... חזק ואמץ להוסיף חיל וגבורה בתקופת הגאונים שהיא באמנה תקופה הרת עולם בחיי-הרוח הפנימיים אשר לבית-ישראל והיא עודנה כחוליה בערפל (ע"פ איוב לח, ח - הערת הכותב) ורק נצוצי אורות החלו להבקע ממנה, זעיר שם זעיר שם, ואתה, חביבי, הנך באמת האיש אשר לכך נוצרת להוציא את כל האור הנעלם אשר החל להראות מתוך כתבי 'גנזי-קדם' אלה".

29. מבוא לספר מתיבות, מאת הרב ב"מ לוין ז"ל, ירושלים, תרצ"ד, עמ' 2-1 (מהד' צלום של "המישור" בני ברק, תשמ"ז).

לביסוס קביעה זו של אוריינטציה ארץ-ישראלית אשר לשיבת סורא מביא הרבמ"ל ז"ל דוגמאות של חילופים שבין סורא ופומבדיתא, שמקורם בנטיית סורא אחר דיני ומנהגי ארץ ישראל. להלן הדוגמאות בקיצור:

1. רב ורבי חנינא - בסורא אמרו הלכה כרב כשיטת תלמוד ארץ ישראל, ובפומבדיתא אמרו הלכה כרבי חנינא³⁰.
2. רב ושמואל הלכה כרב באיסורי - בסורא אמרו שכן הדין אפילו במקום ששמואל בא ללמד הלכה למעשה, ואילו בפומבדיתא אמרו שבמקום ששמואל מלמד הלכה למעשה הלכה כמותו אפילו באיסורי³¹.
3. במזונות/כתובה לאלמנה - בסורא כותבים בכתובה כמנהג אנשי יהודה שהברירה בידי היורשים ליתן כתובה ולסלקה ממזונות, וכן פסק רב. בפומבדיתא נהגו מנהג אנשי הגליל והשאירו את כח בחירה בידי האלמנה לבחור בין נטילת כתובה או מזונות³².
4. ההבדל שבכתיבת כתובה, כפי שראינו באריכות לעיל.
5. בסורא סמכו בעניני הרשאה וקניין אגב קרקע על ד' אמות שיש לכל אדם בא"י, משא"כ בפומבדיתא שחשבו את זה להערמה גדולה מדי ולא סמכו על זה,

ונראין הדברים שמנהג זה נולד תחלה בארץ ישראל ומשם הגיע לסורא. ובכל אופן מראין הדברים שחבה יתירה היתה נודעת לארץ ישראל בסורא הצעירה, ולא כך בפומבדיתא הבכירה³³.

6. בסורא נהגו לומר "אהבה רבה" במקום "אהבת עולם", כמנהג ארץ ישראל, כמו שרבי אלעזר, מרא דארעא דישראל (יומא ט ע"ב), הורה לבנו לומר (ברכות יא ע"ב). אבל בפומבדיתא אמרו מאז ומעולם "אהבת עולם", בין בשחרית ובין בערבית³⁴.
7. בישיבת סורא היו אומרים קריאת שמע בקדושה של מוסף בשבת ויום טוב וגם בנעילה ביום הכיפורים, ואילו בפומבדיתא לא נהגו כן.

30. אמנם רבמ"ל ז"ל לא ציין את מקורו בתלמוד א"י, ואנכי לא מצאתיו לע"ע. יש להעיר על ראייה זו: אולי המקור להכרעת ישיבת סורא בזה אינה נטייה לתלמוד א"י דווקא, אלא נטייה לדבר מייסדה, רב, מרא דאתרא.

31. יש להעיר כנ"ל בהערה 30. לכן לענ"ד שתי דוגמאות אלו צ"ע אם הן מהוות ראייה או לא. גם כאן כנ"ל, שמא פסק-סורא תלוי ברב, ולא בא"י, והגע בעצמך: אלו ואלו דברי אנשי ארץ ישראל! א"כ גם דוגמא זו צ"ע.

32. מבוא למתיבות, הרב"מ לוין, עמ' 3. אמנם מבחינה מתודית "נראין הדברים" אינו ראייה אלא סברא ללא ביסוס מוצק, ואם סברא היא יש לדון. ובענין חביבות א"י ע' ברכות מג ע"א: "בר מיניה דרב יהודה, דחביבה ליה ארץ ישראל", ורב יהודה, הרי, היה בפומבדיתא. ואע"פ שסבר שאסור לעלות מבבל לא"י (ברכות כד ע"ב) אין זה סותר או גורע מחביבות א"י (ועיי"ש ב"עין אי"ה", הסבר דברי ר"י לאיסור העליה).

33. אמנם רבי אלעזר עלה מבבל (כתובות קיב ע"א), ואולי מה שהורה לבנו הוא מנהג מקום שיצא ממנו? ואולי יש לדייק מלשון: "אורי ליה" שזו הוראה ולא מנהג, וא"כ זה מתורתו שלמד מרבי יוחנן, ראש ישיבת ארץ ישראל.

ואמנם אותן הסבות - גזרות ושמדות - שגרמו להתקין הבלעת ק"ש בקדושה בא"י, אותן הסיבות עצמן הן שגרמו לכך בימי רבנן סבוראי בסורא לכרוך ק"ש בקדושה באותו זמן שתקפו הגזרות והשמדות שם, ולא כן בפומבדיתא³⁵.

הקביעה שפומבדיתא לא סבלה - או עכ"פ סבלה פחות - מרדיפות אחרוני מלכי פרס, מובאת בדורות הראשונים (ח"ו, עמ' 34, עמ' 106) ואחרים, גם הם כותבים שסורא סבלה יותר³⁶.

8. בני ישיבת סורא מקילים לקבוע תענית ציבור ואילו בני פומבדיתא קובעים רק בשעת צורך גדול. כמו כן בסורא נטו לצום בכל עשרת ימי תשובה. בעניין זה הלכה ישיבת סורא בדרך ארץ ישראל.

בנוסף לדוגמאות הספציפיות הנ"ל כותב הרבמ"ל ז"ל בהערה כללית, שבא"י דרך הלימוד היה מקוצר יותר ומכוון להלכה, משא"כ דרך הלימוד בבבל, שהיה דרך שקלא-וטריא ארוכה. ישיבת סורא, שינקה מא"י, הקדימה - בגלל יניקה זו - לכתוב ספרי הלכות, כגון ספרי הלכות פסוקות וקצובות וכו'. וזה מקביל לכתובת ספר "מעשים לבני ארץ ישראל" שנכתב בא"י³⁷. בהקדמה לפרקוי בן באבוי כתב המהדיר:

שישיבת סורא עומדת תחת השפעת ארץ ישראל. והנה בעיקר הדבר אין להטיל ספק, ובמקום אחר אקוה להרחיב הדברים... השפעה זו התחילה בימים הראשונים של ישיבת סורא כאשר נוסדה מרב בעלותו (!?) מארץ ישראל והוא הביא עמו לא רק תורת א"י אלא גם הרבה מנהגים שנהגו שם והיו שונים ממנהגי בבל... וראוי לתשומת לב שאחד מגדולי ישיבת סורא שלקח חלק גדול בסיום התלמוד היה בן ארץ ישראל והוא רבינא חברו של רב אשי (מנחות מב ע"א)³⁸.

אמנם שם במקום הוא אינו מרחיב את הדיבור כדי לבסס בפני הקורא את הקביעה שהוא מניח כעובדא שאין להטיל בה ספק. אך הוא מציין כמה דוגמאות, כענין קריאת שמע במוסף³⁹, אמירת "אהבה רבה"⁴⁰ וענייני ברכות מסוימות שנהגו

35. מבוא, רבמ"ל, עמ' 5.

36. ע' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, מוסד הרב קוק תשל"ז, עמ' מח. אמנם יש להעיר על דוגמא זו: שמא מה שהתפתח בנידון זה בסורא היה באופן עצמאי - כמו שהיה בא"י - וללא זיקה לא"י. אך כיון שסוף סוף גם לפומבדיתא הגיעו הגזירות ולא התפתח גם שם מנהג לומר ק"ש בקדושה, סימן הוא שיש ראייה מעובדא זו, שרק בסורא התפתח העניין מפני האוריינטציה הארצישראלית, מה שאין כן בפומבדיתא.

37. מבוא, רבמ"ל ז"ל עמ' 7-5. יש להעיר שיש ספק אם אכן היה ספר מעשים או קיבוץ של פסקי דין. על עצם הוכחתו מכתובת הלכות פסוקות בסורא, יש להעיר שזה נכתב ע"י רב יהודאי גאון שבא מפומבדיתא במקור ועבר לסורא. כמו כן יש סברא שכתב עבור בני א"י ללמדם פסקי הבבלי, דבר שלא היה לו צורך בבית התלמוד הבבלי עצמו!

38. גנזי שכתור, ספר ב', קטעים מכתבי הגאונים, לוי גינצבורג, ניו-יורק, הוצ' הרבנים תרפ"ט, עמ' 508.

39. שם, עמ' 525.

40. שם, עמ' 513.

בסורא כמנהג א"י, ולא בפומבדיתא⁴¹. בנוסף הוא מציין את העובדה שגאוני סורא נטו חיבה לפיוט שמקורו בארץ ישראל, מה שאין כן בפומבדיתא⁴². פרטים נוספים שאפשר שמצביעים על זיקת סורא לארץ ישראל הם:

א. בפומבדיתא היו חריפים, לעומת סורא שהיו בקיאים⁴³. זה מתאים למה ששלחו מהתם: "סיני קודם, שהכל צריכים למרי חטיא" (ברכות סד ע"א).

ב. בני סורא דייקנים במקרא, "עדי סוראי דדייקי קראי" (גיטין לא ע"ב), וכן בני א"י היו בקיאים במיוחד במקרא⁴⁴.

אבל אין לדעת אם אפיונים אלו, המוזכרים בתלמוד ונכונים לתקופת האמוראים, התקיימו לכל אורך תקופת הגאונים.

עוד עניין, הנלענ"ד יסודי, הוא הדבר שכותב אסף:

נבדלו שתי הישיבות זו מזו ביחוסן לתורת-הסודות והרזים... בישיבת סורא היה היסוד המיסטי חזק הרבה יותר מאשר בישיבת פומבדיתא⁴⁵.

וזה מקביל לתורת ארץ ישראל אשר -

עשירה היא הספרות המדרשית הא"י... תשעה קבין של אגדה ומדרשים נטלה א"י ואחד כל העולם כולו עם בבל בכלל⁴⁶.

אם נודה שיש קשר בין מדרשי אגדות ובין "תורת הסודות והרזים" הרי לנו חוליה נוספת של קשר.

ד.

לאחר שמיעת הדיעה ששיבת סורא ינקה מארץ ישראל, יש לשאול: האם הדבר הוכח? האם יש כאן עובדה מוצקה או רק כך נראים הדברים?

היסוד הראשון - ששיבת סורא החדשה שנוסדה ע"י רב שבא מא"י, ולכן ינקה מא"י - האם הוא יסוד משכנע? מלבד השאלה עד כמה רב היה ארץ ישראלי בדרכו, שהרי רב עלה מבבל כשהיה כבר חכם דיו לדעת שאין לבשר בשורות רעות (פסחים ד ע"א); ומלבד השאלה שסוף סוף גם נהרדעא נוסדה כשמונה מאות שנה קודם לסורא ע"י חכמים שבאו מא"י ובימי בית שני היה קשר הדדי, א"כ מניין לנו שנהרדעא היה כ"כ שונה מסורא ביסודו? מלבד שאלות אלו יש לשאול לגופו של עניין: האם העובדה הזאת - של ייסוד הישיבה ע"י רב - אכן השפיעה דרך

41. שם, עמ' 517.

42. שם, עמ' 511.

43. ע' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, מוסד הרב קוק, תשל"ז, עמ' רסא ואילך. פרט זה כבר נזכר למעלה בדברי הרב במ"ל ז"ל, הבקיאיות שמצרנית לסדרנות וקיצור בלימוד לעומת הפלפול הארוך.

44. שם, עמ' קעב.

45. שם, עמ' רסא.

46. שם, עמ' קעג.

ארץ-ישראלית על הישיבה עד סוף תקופת הגאונים?! נלענ"ד שזו הנחה שאינה מוכיחה את עצמה בעליל אלא טעונה הוכחות.

על הדוגמאות שהובאו - חילופי סורא - כבר הערתי, כל אחת במקומה בהערות-השוליים. אך לו יהי שכולן נכונות, האם תשע או עשר דוגמאות מוכיחות קביעה כללית גורפת? בספר "אוצר חילוף מנהגים בין בני א"י ובין בני בבל" (בהוצאתו של הרב ב"מ ד"ר לוי ז"ל) הובאו חמשים וארבעה חילופים כאלה⁴⁷. זה לעומת כתשעה חילופי סורא-פומבדיתא שאולי אפשר לייחס אותם לאוריינטציה ארצישראלית של סורא. תשע לעומת חמשים וארבע - פחות מעשרים אחוז! אם אכן יש אוריינטציה כזאת, למה אין יותר חילופים בין סורא לפומבדיתא, כמספר החילופים שבין א"י ובבל? ולעומת זה: אסף בספרו (תקופת הגאונים וספרותה) מביא שנים עשר חילופים בין סורא ובין פומבדיתא, שמתוכם - לענ"ד - רק בשלושה מהם ניתן לשייך את סורא לא"י, זאת אומרת: עשרים וחמשה אחוז. אם כן יש הרבה חילופי ארץ ישראל-בבל שאינם באים לידי ביטוי בחילופי סורא-פומבדיתא, (רובם הגדול), ויש חילופי סורא-פומבדיתא (רובם) שאינם קשורים בחילופי א"י-בבל! לפי חשיבה זו, פשוט לא הוכחה במידה מספקת מידת הזיקה והיניקה שבין סורא ובין ארץ ישראל⁴⁸.

שאלה נוספת מעלה אפטוביצר: גם באותם מנהגים שהם שווים בין סורא וא"י יש לשאול באיזו מידה סורא קיבלה מא"י ובאיזו מידה א"י הושפעה מסורא בתקופת הגאונים המאוחרת⁴⁹. זו שאלה ידועה בחקר תופעות היסטוריות דומות בחוגים או מקומות שונים: האם אחד השפיע על השני או הפוך? או, שמא, יש תופעות והתפתחויות שהן נפרדות ועצמאיות אם כי התפתחו בו-זמנית. ברוב המקרים קשה לקבוע בוודאות מי השפיע על מי, ואם בכלל אחד השפיע על השני. אמנם נשאלו החילופים של הנטייה לנסתרות מחד ומאידך חיבת הפיוט, שהיו קיימות בסורא כמו בארץ ישראל. דבר זה אולי מרמז ליניקה עמוקה יותר, כעין ההזרמה הנשמטית שבאוויר המחכים בא"י, שהוא מאפשר יתר חופשיות בין הלכה ואגדה⁵⁰, וגם בא לידי ביטוי בפיוט שמתפרץ במקומות שונים בתפילה. ואולי משהו מזה הביא רב⁵¹ לבבל, וזה נשאר בסורא. זה גם יכול להסביר את צורת הלימוד

47. לוי, אוצר חילוף מנהגים, ירושלים תש"ב (מהד' צילום של "מישור", בני ברק, תשמ"ז).

48. יתכן שישנם עוד הרבה דוגמאות של חילופי סורא-פומבדיתא שתלויים בארץ ישראל, והמחברים הנוכחים במאמר לא הביאו אותם, ואינני יכול לדון אלא על מה שכתבו ולעשות השוואה בין סוגי החילופים השונים שפורסמו כנ"ל. אך מאידך יש מקום לחלוק על מסקנתי ולומר שאין חולק על כך שיישבת סורא היתה בסופו של דבר ישיבה בבליית ותלמוד בבלי שלט שם. לכן ברור שלא כל חילוף שבין ארץ ישראל ובין בבל ימצא ביטוי בחילופים שבין סורא ובין פומבדיתא. השאלה היא רק: האם יש מקום לתלות את אותם החילופים שכן ישנם בין סורא לפומבדיתא, בתוך המסגרת הבבליית, באוריינטציה ארצישראלית מיוחדת ועודפת של ישיבת סורא? עיקר תשובתי לכך היא בהערותי לעיל: אפשר להסביר את החילופים שבין סורא לפומבדיתא בצורות אחרות, ולא כתלויות בחילופי ארץ ישראל ובבל.

49. אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, מוסד הרב קוק, עמ' 22.

50. "דרכו לחרוז דברי הלכה עם דברי הגדה - סימן מובהק הוא שהיה בן ארץ ישראל", גנזי שכטר, גינצבורג, עמ' 507.

51. כביטוי השגור של מ"ר הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל: "רב המשך את התורה לבבל".

היותר קצרה וקולעת של סורא. אך האם די בכך כדי לקבוע באופן חד משמעי ששיבת סורא ינקה מארץ ישראל במשך שמונה מאות שנה?
לסיכום: הרב בנימין מנשה ד"ר לוין ואחרים מחזיקים בדיעה ששיבת סורא-מתא מחסיא ינקה תמיד מארץ ישראל. אם כי אין להכחיש קווי דמיון מסויימים וקצת מנהגים שווים, מ"מ לא הביאו המחברים הנ"ל מספיק הוכחות לשכנע בצדקת הקביעה הגורפת. לכן, לענ"ד, למרות שתיאוריה זו היא "אהוב ונחמד ונעים... ומקובל וטוב ויפה", צריכים אנו להמשיך לעיין עד שנוכל לומר שהוא גם "אמת ויציב ונכון וקיים".